

УДК: 811.512.154

Чыныбаева Д.Т., E-mail: chynybaevd@iksu.kg
Чыныбаева А.Т., E-mail: achynybaeva@inbox.ru
К.Тыныстанов ат. БИМУ

КОГНИТИВДИК КАТЕГОРИЯЛАР “ДОС-ДУШМАН” АНТОНИМДИК КОНЦЕПТТЕРИ МЕНЕН ТҮЗҮЛГӨН МАКАЛДАРДЫН МАЗМУНУНДА

Макалада когнитивдик лингвистиканын негизги когнитивдик-семантикалык категориялары болгон концепт, концептосфера, когнитема, прототип, фрейм, сценарий сыяктуу түшүнүктөрдү иликтөө менен, алардын макал тутумундагы орду жана ролу маселелери каралмакчы. Макалдарды когнитивдик жаатта изилдөө, макалдын мааниси менен ички формасы, б.а., эксплициттүү лексикалык каражаттар аркылуу имплициттүү маанилердин чагылдырылышы макалдын көркөмдүүлүк, образдуулук касиеттерин ачып берет. Макалдарда эксплициттүү жана имплициттүү маанилердин берилиши андагы образдуулукту, көркөмдүүлүктү күчөтөт. Ишибизде антонимдик алакадагы “дос-душман” концепттери менен түзүлгөн кыргыз эл макалдарынын когнитивдик категориялары талдоого алынмакчы. Макалада антонимдик “дос-душман” концептинин жакынкы, алыскы маанилери, ошондой эле когнитивдик моделдери, макалдардын имплициттүү, эксплициттүү катмарлары ж.б. семантикалык бирдиктери дагы изилденмекчи

Өзөктүү сөздөр: концепт, когнитема, концептосфера, фрейм, сценарий, прототип, пропозиция, варианттык маани, инварианттык маани, вербалдык.

Чыныбаева Д.Т., E-mail: chynybaevd@iksu.kg
Чыныбаева А.Т., E-mail: achynybaeva@inbox.ru
ИГУ им. К.Тыныстанова

КОГНИТИВНЫЕ КАТЕГОРИИ В СОДЕРЖАНИИ ПОСЛОВИЦ, ОБРАЗОВАННЫХ АНТОНИМИЧНЫМИ КОНЦЕПТАМИ «ДРУГ-ВРАГ»

В статье рассматриваются понятия концепт, концептосфера, когнитема, прототип, фрейм, сценарий, которые являются основными когнитивно-семантическими категориями когнитивной лингвистики, а также обсуждается их место и роль в содержании пословиц. Когнитивное изучение пословиц раскрывает значение и внутреннюю форму пословицы т.е. выражение неявных значений через явные лексические средства раскрывает художественные и образные свойства пословиц. В статье будут проанализированы когнитивные категории кыргызских народных пословиц, основанные на понятиях «друг и враг» в антонимных отношениях. В статье приводятся примеры близких и далеких значений антонимного понятия «друг-враг», а также когнитивных моделей, неявных, выразительных слоев пословиц и т. д., также будут подробно изучены семантические единицы.

Ключевые слова: концепт, когнитема, прототип, концептосфера, фрейм, сценарий, пропозиция, вариантное значение, инвариантное значение, вербальный.

Chynybaeva D.T., E-mail: chynybaevd@iksu.kg
Chynybaeva A.T., E-mail: achynybaeva@inbox.ru
K. Tynystanov Issyk-kul State University,

COGNITIVE CATEGORIES IN THE CONTENT OF PROVERBS FORMED BY ANTONYMOUS CONCEPTS OF "FRIEND ENEMY".

The article deals with the concepts of concept, conceptsphere, cognitive, prototype, frame, and script, which are the main cognitive and semantic categories of cognitive linguistics, and discusses their place and role in the content of proverbs. Cognitive study of proverbs reveals the meaning and inner form of the proverb, i.e. the expression of implicit meanings through explicit lexical means reveals the artistic and figurative properties of proverbs. The article will analyze cognitive categories of Kyrgyz folk proverbs

based on the concepts of "friend and foe" in antonymous relations. The article provides examples of close and distant meanings of the antonymous notion of "friend and enemy", as well as cognitive models, implicit, expressive layers of proverbs, etc., and will also study semantic units in detail.

Key words: concept, cogneme, prototype, conceptosphere, frame, script, proposition, variant value, invariant value, verbal.

Макалдын когнитивдик моделдери катары маани, маанинин имплициттүү жана эксплициттүү катмарлары, ички форма, метафора ж.б. семантикалык бирдиктер эсептелет.

Макалдарды когнитивдик-лингвистикалык максатта иликтөө бир нече терминди колдонууну талап кылат: концепт, концептосфера, прототип, фрейм, сценарий ж.б. Макалдарды когнитивдик алкакта изилдөө жогоруда айтылып өткөн терминдердин негизинде болот. Когнитивдик талдоонун өзгөчө ыкмасы жок, ал семасиология менен семантикалык анализдин ыкма-жолдорун колдонуу менен ишке ашат. Макалдарда эксплициттүү жана имплициттүү маанилердин берилиши андагы образдуулукту, көркөмдүүлүктү күчөтөт.

Макалдын когнитивдик турпаты аны түзгөн тилдик каражаттардын негизинде уюшулган маанилерден, тыянактардан, эрежелерден турат. Макалдын жалпы маанисин ички семантикалык түйүндөр түзөт. Ар бир макал өзүнүн семантикалык талаасы менен өзүнүн тилдик сүрөтүн түзөт. Жогоруда айтылган когнитивдик категорияларды макалдын чегинде аныктап көрөлүк.

Макалды талдоонун когнитивдик-лингвистикалык ыкмаларын терең түшүнүү үчүн когнитивдик тема түшүнүгүнөн баштайлы.

Когнитивдик тема бардык когнитивдик категориялардын жалпы маңызын ачып берүүгө жардам берүүчү когнитивдик лингвистиканын баалуу түшүнүгү катары эсептелет.

Макалдын сырткы турпаты башка болгону менен, ички мазмуну башка болгон учурлар болот. Ошол макалдагы ички мазмунду, өтмө маанини изилдөө бул – когнитивдик теманын иши. Когнитивдик тема ошол макалдын мазмунун жалпылап, өтмө мааниде, б.а., кененирээк, түшүнүктүү деңгээлде берет. Маселен, *Эл менен эл достоошсо, дөөлөт келет, эл менен эл кастаишса, мээнет жеңет* деген макалды алалык. Анын жалпы мазмуну адамдар (эл) арасында меймандостук, сыйлоо, ыймандуулук мамиле болсо, байлык, бак, сый да болот ал эми эл арасында арамзаалык, ич күүдүүлүк, каршылаштык мамиле боло, оорчулук, азап-тозок болот деген маанини берет. Ал – элдик эс-тугумда жайгашкан адамдарды баалоонун бир кичине фрагменти. Анын ичиндеги контрасттык катыштагы *дос-кас, дөөлөт-мээнет* антонимдик концепттери бар. Бул концепттер башка да көп макалдарда кездешет: 1. *Карыз бергенде - дос, кайта сураганда - кас; Касыңдан бал жегенче, досуңдан суу ич; Учкашкандын баары дос эмес, урушкандын баары кас эмес.* 2. *Дөөлөт басса, эт басат, мээнет басса, ит басат; Мээнет жалпак болот, дөөлөт тоголок болот* ж.б.

Ишибизде макалдардагы “дос-душман” концепттери прототиптик концепттер катары каралат, ал эми биз талдап жаткан макалдагы ички жуп *дос-кас* антонимдерин дагы “концепт” катары кароого толук негиз бар, себеби бул жуп антонимдер менен берилген макалдардын саны көп жана “душман” сөзү сыяктуу эле “кас” сөзүндө дагы контраст күчтүү.

Каралып жаткан макал ички жуп *дос-кас* концепттери менен башка көп макалдар менен кошо каралуучу, *дөөлөт-мээнет* концепттеринин мазмунуна карап башка макалдар менен бирге талданууга жол ачат. Бир эле макал башкалары менен «тор» принцибинде туташып, макалдык дүйнө сүрөтүнүн өзүнчө фрагментин же бөлүгүн жарата алат.

Макалда ички маани бар. Ал маани сүйлөөчүнүн ойлоосунун түпкүрүндө. Бул маани макалда аталбайт, ал маани менен сүйлөөчү керектүү учурда кыйытма маани катары угуучуга берет. Демек, бул макалдын жалпылоочу маанисинде эксплициттик жана

имплициттик маанилери бар. Жогорудагы макалдын эки мааниси биригип келип жалпы маанини же когнитеманы берет.

Демек, бул макал элди, журтту ынтымакка, тууганчылыкка, кептешүүгө чакыруу жакшылыкка, ал эми калың журтту урушууга, араздашууга, касташууга чакыруу жамандыкка алып барар жол экендигин аныктоого багытталган. Макалда кандайдыр бир маалымат, бүткөн бир ой берилген. Ал ой кыйытма, өтмө маани түрүндө берилген. Макалдын эки сүйлөмү тең окшош:

*Эл менен эл достошсо, дөөлөт келет,
эл менен эл касташса, мээнет жеңет.*

Макалдагы *дос*, *кас* антонимдик концепттери жалпыланып «*адамдын оң жана терс сапаттары*» жана «дөөлөт-мээнет» сөздөрү дагы ушул макал ичинде антонимдик алакада каралуу менен, «*адамдын жогору жана төмөнкү сапаттары*» деген жалпылоо маанисине ээ.

Макал эки жөнөкөй сүйлөмдөн турат. Макалда көркөм каражат катары салыштыруу бар (*кас=мээнет*, *дос=дөөлөт*), контрасттар (*дос-кас*, *дөөлөт-мээнет*), жана параллелдүүлүк бүт сүйлөмдү камтып турат (*Эл менен эл достошсо, дөөлөт келет = эл менен эл касташса, мээнет жеңет*) да бар.

Макалдын семантикалык структурасында конкреттүү нерселердин аттары салыштырууга негиз болуп түшсө жана алар сүйлөм тутумунда маанилик жылыштарга ээ болуп турса, кыйыр маанилик функцияны аткарат. Жогоруда каралган макалдын маанисинде *дос* жана *кас* аталыштары *дөөлөт* менен *мээнетке* салыштырылып жатат да, макал өз табиятында түз мааниге ээ болуу менен кыйыр мааниге да ээ болуп жатат.

Когнитома макалда эффект жаратат. Макал билимге, элдик тажрыйбага таянат жана угуучунун ой жүгүртүүсүнө, аң-сезимине чоң таасир тийгизип, угуучуга тарбиялык максатка ээ. Демек, когнитома макалдын жалпы маанисин туюндурат. Анын макал ичинде эффективдүүлүгү ачык жана кыйытма маанилеринин берилишинин негизинде шартталат.

Когнитома лексикалык же грамматикалык бирдик эмес. Ал – билимдин бирдиги, тилдик каражатка «чүмбөттөлгөн» мазмундун бирдиги. Ал структуралык бирдик эмес. Когнитеманын төмөнкү чеги «концепт», «ассоциация» түшүнүктөрүнөн туруп, «сөз+сөз» формуласы менен белгиленет, жогорку чеги изилдөөгө ыңгайлуу ар көлөмдөгү мазмундук фрагмент аркылуу туюнтулат. Анын көлөмү макалдын инварианттык маанисине да барабарлашып кетет. Когнитомадагы билим эки же андан көп сөздөр аркылуу ажыратылат. Демек, биз келтирген мисалда *эл достошсо* гана когнитома болбостон, *эл менен эл достошсо* да – когнитома, *дөөлөт-мээнет* гана когнитома болбостон, *дөөлөт жеңет* да – когнитома.

Макалдардагы дүйнө сүрөтүн пропозициялык дарак катары элестетсек, анда бул дарак эки өлчөмдүү мейкиндикте жайгашып, көптөгөн «түйүн»-концепттерден жана алардын байланышынан түзүлөт. Бул даракты түзүүчү ири компоненттерди жана бөлүктөрдү когнитома десек болот. Биз келтирген макалдын жалпы маанисин түзүүгө *эл достошсо*, *эл касташса*, *дөөлөт келет*, *мээнет жеңет* сыяктуу когнитемалар пайдаланылган. Когнитеманын «түйүндөрү» катары *дос*, *кас*, *мээнет*, *дөөлөт* ж.б. концепттер кызмат кылат. Когнитеманын негизин, маңызын концепттер түзөт. Ал эми концепттер ар бир сөздө, сөз айкаштарында, ар бир сүйлөмдө берилет. Сөздүн мазмунун, түпкүрүн концепттер түзөт

Тил илиминде «концепт» термини бүгүнкү күнгө чейин так аныктамага ээ боло элек.

Лингвистика тармагында окумуштуулар арасында концепттин түзүлүшүнө байланыштуу ар түрдүү пикирлер айтылып келүүдө. Кээ бир окумуштуулар сөздүн маанисин «концепт» деп түшүнүшсө, айрымдары түшүнүктү «концепт» катары карашат. «...Биздин оюбузча, концепт-түшүнүктөн да татаал нерсе. Анткени түшүнүктөрдүн

бардыгы эле сөз аркылуу туюндурулбайт. Жашоодо атоого мүмкүн болбогон түшүнүктөр да кездешет”, - дейт Э.Төлөкова.

Ал эми С.Эргешованын ою боюнча, концепт түшүнүктөрдү, образдарды, символдорду билгизет. Ал – ойтуюмдагы эң кичинекей маанилик бирдик, аң-сезимдеги семантикалык потенция, жүйөө, таканчык. Сөз мазмуну концепттерден жаралат. Концепт – жекече көз карашка, эмоцияга, экспрессияга жана баалоого чүмкөлгөн этностук билимдин, тажрыйбанын, ойтуюмдун белгиси. Концепт – аң-сезимдин, ойтуюмдун оперативдүү, ички ойтуюмдук «түйүлдүктөрдүн» бирдиктери, тилдик каражаттардын маанилери. Концепт – бул объект тууралуу бир коллективге белгилүү маалыматтардын, билимдердин жыйындысы. Ал кээде маани түшүнүгүнүн ордуна деле колдонулуп жүрөт. Бул учурда концепт сөздүн конкреттүү контексттеги жекече маанисин билгизип калат. Концепт – менталитеттин негизги бирдиги. Ал сөздүн чегинде бир эле учурда образ катары, түшүнүк катары, символ катары да кызмат кылат.

Биз карап жаткан макалдагы ар бир сөздүн мазмунунда концепттер орун алган. Макалдагы ээлик милдетти аткарып жаткан *дос* сөзүнүн семантикасы: 1) достук мамиледе болууга убадалашып, бири-биринен эч нерсе аянышпаган, өз ара алыш-бериш байланыштагы достошкон адамдар, достошкон жолдош; 2) бири-бирине карата кастыгы, душмандыгы жок жакшы мамиледеги ак ниет, жакын тилектеш, жолдош; 3) жакшы көңүлдөн кандайдыр бирөөлөргө карата кайрылууда колдонулат жана *кас* сөзүнүн семантикасы “душмандыгы бар, ниети каршы” деген түшүнүктөрдү түшүндүрмө сөздүктөрдөн таба алабыз. Ал эми “дос” сөзү “*өз, сырдаш, жолдош, курдаш, тууган, теңтуш, санаалаш, жакын, жантык ж.б.*” сыяктуу концепттерден турса, анын өтмө мааниси болгон “*кас*” сөзү “*душман, жоо, жат, өзгө, жаман, эрегишүү, араздашуу, тирешүү, бут тосуу, жолтоо болуу, чалып түшүү ж.б.*» концепттерден турат. Демек, булар – “дос” жана “кас” концепттеринин инварианттык маанилери, б.а., когнитемасы.

С.Эргешова “Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши” аттуу эмгегинде антонимдик концепттерге төмөнкүдөй баа берет: Антонимдик концепт

- бир эле сөздүн семантикалык курамында жолугуп, энантиосемияны түзөт;
- бир эле сөз айкашынын же татаал сөздүн чегинде пайда болуп, оксюморонду жаратат.

- бир эле сүйлөмдүн эки бөлүгүндө же ажырым эки сүйлөмдө кездешип, антонимдик сүйлөм-паремияларды жаратып калат.

Биздин оюбузча, концепт - сөздүн эң баштапкы мааниси, ойдун уюткусу. Бул боюнча да көптөгөн окумуштуулар ар кандай аныктамаларды берип келишкен. Ал эми “концепттин туугандарын”, б.а., мааниси жагынан концептке жакын сөздөрдү концептосфера деп түшүнөбүз.

Концепт жеке колдонулбайт, анткени жекече, бир сөздүү билим, маалымат болбойт. Ойтуюмда жана тилдик семантикада концепттер өз ара алакада болушат, ассоциативдик байланыштарга кирет, маанилик, тематикалык биримдиктерге, топторго кошулушат. Бул учурда концепттердин сферасын, тутумун ажыратууга болот. Концепттердин биримдигин концептосфера деп атоого мүмкүн. Мисал үчүн «дос-душман» концепттеринин концептосфераларын «дос-кас», «өз-душман», «өз-өзгө», «жат-өз», «өзгө-өз», «жоо-жолдош», «душман-тууган», «жакшы-жаман», «тууган-жат».

«Дос-душман» контрасты көп макалдарда бүтүн бирдик катары колдонулат.

Дос концептинин маанилери: 1) достук мамиледе болууга убадалашып, бири-биринен эч нерсе аянышпаган, өз ара алыш-бериш байланыштагы достошкон адамдар, достошкон жолдош; 2) бири-бирине карата кастыгы, душмандыгы жок жакшы мамиледеги ак ниет,

жакын тилектеш, жолдош; 3) жакшы көңүлдөн кандайдыр бирөөлөргө карата кайрылууда колдонулат.

Душман концептинин маанилери: душман кастык мамиледеги адам, касташкан тарап, жоо.

Дос-душман контрастынын концептосфераларын *жоо-жолдош*, *дос-кас*, *жат-өз*, *душман-өз*, *душман-тууган*, *тууган-жат*, *жоо-дос*, *өзгө-өз*, *жакшы-жаман* түзөт, мындай мамиледеги адамдардын өз-ара алакасын, элдешпестигин, бири-бирине жакшылык кылбастыгын, бирин-бири аябастыгын туюнткан, бул боюнча макалдардан бир аз келтирүүгө болот.

1. **Дос-кас** антоними менен түзүлгөн макалдар: *Аш сунгандын баары дос эмес, таш ургандын баары кас эмес; Билимден өткөн досуң жок, оорудан өткөн касуң жок.*

2. **Тууган-жат** антоними менен түзүлгөн макалдар: *Күлүшөөр тууган болбосо, күлө багып жатка жак.*

3. **Тууган-душман антоними** менен түзүлгөн макалдар: *Алыш-бериш-туугандыктын белгиси, уруш-кериш-душмандыктын белгиси; Душманды тууган дебе, тууганды душман дебе.*

4. **Жоо-дос** антоними менен түзүлгөн макалдар: *Эски жоо атышаарга жакшы, эски дос алышаарга жакшы; Жоодон корккон жоого дос, элди сүйгөн эрге дос.*

5. **Жакшы-жаман** антоними менен түзүлгөн макалдар: *Жакшы жаныңа жолдош, жаман малыңа жолдош; Жамандын төрүндө отурганча, жакшынын ирегесинде отур.*

6. **Жоо-жолдош** антоними менен түзүлгөн макалдар: *Жоодон корккон жолдошун сабайт; Жолдошуна күйбөгөн жоого түшөт.*

7. **Жат-өз** антоними менен түзүлгөн макалдар: *Жатка таба, өзгө күлкү болбо; Өз өлтүрбөйт, жат жарытпайт.*

8. **Душман-өз:** *Душмандын өлүмүн тилегиче, өзүңдүн өмүрүңдү тиле; Душманга өздөй караба, тийбей койбойт зыяны.*

9. **Өзгө-өз:** *Өзгөгө капкан салган өзү түшөт; Өзгөнү айтарда өзүңдү ойло.*

Бул ири концепттин борборун «дос-душман» контрасты, ал эми жакынкы периферияны «дос-кас», «душман-өз», «өзгө-өз», алыскы периферияны калган мисалдар түзүп турат. Бул жерде борбордук концептосфераны түзгөн «дос-душман» карама-каршы маанини прототип деп атасак болот. **Прототип** – категориянын типтүү, даана ажыратыла турган, калгандарын алмаштыра алган, эске тез тутула турган, жыш колдонгон элементи. Биз атаган ири концептосфералардын прототиби «дос-душман» боло алат.

“Дос-душман” концепттеринин когнитивдик модели төмөндөгүдөй:

Ядро	Жакынкы периферия	Алыскы периферия
«дос-душман»	«дос-кас», «өз-душман», «өз-өзгө».	«жат-өз», «өзгө-өз», «жоо-жолдош», «душман-тууган», «жакшы-жаман», «тууган-жат».

Ал эми макал ичинде «дос-душман» концептеринин когнитивдик модели төмөндөгүдөй.

Ядро	Жакынкы периферия	Алыскы периферия
Душман менен жеген балдан көрө, досуң менен жеген заар артык.	Ачуулуунун баары кас эмес, күлгөндүн баары дос эмес; Өз абийирин сактабаган, өзгө абийирин сактабайт; Жакшы жаныңа жолдош, жаман малыңа жолдош; Жаттын уча коюп сыйлаганынан өздүн жаакка чапканы сый; Ызааты жок туугандан ысык көргөн жат жакшы ж.б.	Ит менен дос болсоң, сөөк талашасың; Адам келсе, таң аткандай, акмак келсе, күн баткандай; Кедей менен бай от болбос, бөрү менен кой дос болбос; Кең пейилдин ичинде кени болот, тар пейилдин ичинде ташы болот; Арамзанын укуругу кыска, акылмандын сөзү нуска.

Эл менен эл достошсо, дөөлөт келет, эл менен эл касташса, мээнет жеңет деген жогорудагы каралган макалдын фреймдик түзүлүшүн карамакчыбыз. Жогоруда айтып кеткендей, макалда салыштыруу бар (*достошсо= дөөлөт=ынтымак=байлык, касташса=мээнет=тозок=чыр-чатак*), антонимдик контрасттар бар (*дос-кас, дөөлөт-мээнет*) жана параллелдүүлүк бар:

Эл менен эл достошсо, дөөлөт келет

=

Эл менен эл касташса, мээнет жеңет.

Макалдын биринчи бөлүгү менен экинчи бөлүгү мааниси жагынан айырмаланып турат. Бул макалдын айырмалуу (антонимдик) маанилери макал мазмунундагы фреймдерди түзөт. Ар бир фрейм семантикалык мааниге ээ, алардын ар биринде образдуу маанилер жайгашкан жана эки жолу кайталанган “*эл менен эл*” сөзүндө дагы концепт (маани-маңыз) бар, анткени алар толуктоо мазмунуна ээ, макалды (*келет-жеңет*) сөздөрү да жалпылап, толуктап, бүтүрүп жатат. Бул маанинин семасы адресатка, адресантка да берилүүчү жалпы фрейм болуп саналат. Бул макалдагы ар бир маани ар бир концептке жана фреймдерге ээ жана бул концепт-фреймдер биригип, макалдын жалпы семантикалык талаасын түзүшөт.

Башкача айтканда, фрейм сөздүн түпкүрүндөгү семантика менен ошол сөздүн сырткы семантикаларын байланыштырат.

Жогорудагы макалдын семантикалары төмөнкүлөр:

- 1) эл менен эл достошсо, эл менен эл касташса.
- 2) дөөлөт келет, мээнет жеңет.

Бул фреймдерди дагы өзүнчө бир кичи фреймдерге бөлсөк дагы болот. Анда, андагы ар бир сөз өзүнчө бир семантикалык түйүлдүктү түзөт.

Фреймдер макалдын семантикалык талаасын жаратат. Маселен; *достошсо-касташса* деген күмөн каршы маанилери мүнөзү боюнча контрасттык катышта өз семантикалык маанилерин камтып турат. *Достошсо* деген маани “*жолдош күтүү, ынакташуу, өз, сырдаш...*” сыяктуу маанилерди гана эмес, фреймди түзгөн “*жакшы, таттуу мамиледеги ак ниет адам, достук мамиледе болууга убадалашкан, бири-бирине жан тарткан, өз ара жардамдашкан...*” сыяктуу маанилери, концептери образдуу, көркөм, метафоралык негизде фреймди жаратат. Ал эми “*касташса*” мааниси дагы “*жоо, кастык, жат, өзгө...*”

сыяктуу гана маанилерди түшүндүрбөстөн, “*ниети жаман, ичи тар, өз кызыкчылыгын ойлогон, амалкөй, бири-бирине касташып, жоолашуу, каршылашуу...*” сыяктуу маанилери концепттик жана фреймдик дагы милдеттерди аткарып турушат. Бул жерде прагматикалык мүнөздө алганда, концепт-фреймдердин ажыроосуна алып келет. Бул иш адресаттан же адресанттан андан ары пикирди, жалпы мамилени билдирүүчү “*дөөлөт келет – мээнет жеңет*” контрасттык мүнөздөгү маанилерди талап кылат. *Дөөлөт келет* деген ой-түйүн “*байлыкта, мал-мүлктүү, жетиштүүлүк, молчулук болуу, бакыт, таалай, мансаптуулук, жыргалчылык келет ...ж.б.*” ал эми *мээнет жеңет* деген ой-түйүнү “*кыйынчылык, азап, түйшүк келет, азап тартып иштөө керек, кыйналуу жеңет*” маанилер макалдагы негизги ой-туюмду түзүп, адресаттын оюн жалпылап берип жатат. Бул жерде прагматикалык алкакта дагы каршы маанилер ажыроого, бөлүнүүгө туура келип жатат. Демек, бул макалдагы концепт-фреймдик түзүлүштөр дагы сөздөрдүн, сөз айкаштарынын инварианттык маанилерин (когнитеманы) берип жатат.

Биз талдап жаткан макалдагы когнитемалар, концепттер, фреймдер, ой-туюмдар, маанилер тизмектешип ырааттуу жайгашкан жана бул макалдын дагы колдонуу убактысы, орду, себеби бар. Макал адресат тарабынан бир ыргакта айтылып, адресантка ошол ыргаакта кабыл алынат.

Макал бир нече тилдик жана тилдик эмес каражаттардан турат. Булар макалдын макал катары айтылыш себеби, максаты жана макалды айтуу учурундагы кырдаал, макалга кошулуу же кошулбоо, түшүнүү же түшүнбөө жана макал айтылгандан кийинки кырдаал, макалдын натыйжасы, макалдын түз маанисинен кыйытма маанисин бөлүү, андан ары макалдын мазмунун улантуу ж.б. каралат. Бул кадамдар сценарийдин мазмунун жаратып жатат. Ал дагы ырааттуу жайгашкан ой-түйүндөрдөн, образдардан турат.

Демек, когнитема, фрейм, концепттер макалдын тилдик (вербалдык) каражаттарын гана иликтеп, талдоого алышса, сценарийдин түзүмү татаалыраак, сценарий вербалдык жана вербалдык эмес каражаттарын бирге талдоого алат. Сценарийдин вербалдык каражаттарына жогоруда талданган ой-түйүндөр кирет: 1. *эл менен эл достошсо- “адамдар (эл) арасында меймандостук, сыйлоо, ыймандуулук мамиле болсо...”* + 2. *дөөлөт келет- “байлык, бак, сый да болот...ж.б.”*, + 3. *эл менен эл касташса- эл арасында арамзаалык, ичкүйдүлүк, каршылаштык мамиледе болушса* + 4. *мээнет жеңет - “оорчулук, азап-тозок болот ж.б.”*. Макалды кадамдап бөлүп карай келгенде, макалды айттырган күч жана макал айтылгандан кийинки күч, таасир, тыянагы дагы кирет. Ал төмөндөгүчө берилет жана когнитема катары макал көп түрдүү баскычка ээ:

1) макалды айтыруучу себеп, натыйжа, убакыт ж.б.

2) макалдын аталышы «дос-кас».

3) макалдын биринчи сабы: 1. эл менен эл +2. достошсо+ 3. дөөлөт + 4. келет= эл менен эл достошсо.

4) макалдын экинчи сабы: 1. эл менен эл + 2. касташса+ 3. мээнет + 4. жеңет= эл менен эл касташса мээнет жеңет.

5) макалга жыйынтык чыгаруу, баалоо, кеңеш берүү ж.б.

Макалдагы 1-баскыч менен 5-баскыч макалдын сценарийин түзүшөт. Демек, ушул жагдайдан караганда, сценарийдин мазмуну макалдыкынан дагы кененирээк, татаалыраак экендигин көрүүгө болот.

Макал адамга чоң тарбиялык мааниге ээ. Бул жаатта когнитема сабак, кеңеш берүүгө багытталат. Макалдын когнитемасы угуучуну адамдардагы достук менен кастыктын мамилелери эмнеге алып барарын ажырата билүүгө чакырат.

Биз талдаган макалдын жалпы когнитемасы бар. Макал адресат тарабынан жаңы түзүлбөйт, ал адресаттын ой-туюмунда даяр тейден сакталып турат. Адресат аны адресантка ылайыгы келгенде, шартка жараша колдоно алат.

Макалдын инварианттык-варианттык маанилерге, концепт, концептосфераларына ээ болушу макалдын пропозициясын түзөт. Макалдын мазмуну дагы өз ара байланышкан, кесилишкен пропозициялык карым-катышта болот.

Пропозиция – эстутумдун универсалдуу бирдиги, ойлому; элементардык элестерди, маанилерди, концепттерди бириктирүүчү ассоциациялардын аң-сезимдеги туташы. Жогоруда талдап өткөн макал ичиндеги пикирлерди, маалыматтарды, ойтутумдарды өз ара тыгыз байланышта карап жаткан татаал категория. Ал макалдын ички катмарын байланыштырып, бириктирип турат.

Пропозициянын ичинде когнитемалар орун алган. Когнитема пропозицияга кирүү менен, анын жалпы маанисин бир маани менен аныктайт. Каралып жаткан макалда когнитема анын бир бөлүгүнө, ички форманын бөлүгүнө, сценарийдин бөлүгүнө, жалпы мааниге, инварианттык-варианттык маанилерге ээ болот.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин сөздүгү. -Б.: “AVRASYA JAYINCILIK”, 2010.
2. Койчуманов Ж.Ы., Кадыров Ы. Макал-лакаптар, нуска сөздөр, накыл кептер, залкар ойлор. – Б., 2012.
3. Эргешова С.Б. Паремияларда антонимдик концепттер аркылуу тилдик дүйнө сүрөтүнүн жана менталдык пропозициянын берилиши. -Ош, 2010.
4. Төлөкова Э.Т. Кыргыз тилиндеги “бала” концепти (лингвомаданияттаануу илиминин аспектиси боюнча). -Б., 2011.
5. Дербишева З.К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры. -Б., 2012.
6. Дунканаев А.Т. Кыргыз эл табышмактарынын синтаксистик-семантикалык түзүлүшү. -Б., 2004.
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. -М.: Аст: Восток-Запад, 2007.